

Άλλο Εξέλιξη, άλλο Ιστορία Ένας πρόλογος στη μαρξιστική κριτική των σύγχρονων εξελικτικών κοινωνικών θεωριών

1. Εισαγωγή

Είναι αξιοσημείωτο πώς ο Δαρβίνος ανακαλύπτει, ανάμεσα στα ζώα και τα φυτά, την αγγλική κοινωνία, τον καταμερισμό της εργασίας, τον ανταγωνισμό, το άνοιγμα νέων αγορών, τις εφευρέσεις, και τον μαλθουσιανό αγώνα για επιβίωση.

Τάδε έφη ο Μαρξ σε επιστολή προς τον Ένγκελς την 29η Μαρτίου 1865. Παρά την ειρωνική αυτή αποστροφή, ο θαυμασμός του Μαρξ για τον Δαρβίνο ήταν διάχυτος. Λέγεται μάλιστα ότι σκόπευε να του αφιερώσει το σημαντικότερο έργο του, το *Κεφάλαιο*. Δεκαοκτώ χρόνια αργότερα, στην πιο μελαγχολική στιγμή της ζωής του, πάνω από τον τάφο του Μαρξ, ο Ένγκελς επέλεξε τα εξής λόγια για να εκθειάσει τη συμβολή του φίλου του: «Όπως ακριβώς ο Δαρβίνος ανακάλυψε το νόμο της εξέλιξης της οργανικής φύσης, έτσι και ο Μαρξ ανακάλυψε το νόμο της εξέλιξης της ανθρώπινης ιστορίας».

Είναι λοιπόν προφανές ότι η εξελικτική θεωρία και η σκέψη του Μαρξ σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να θεωρηθούν ανταγωνιστικές. Κι όμως: Η τροπή που έχει πάρει σήμερα η Νεο-Δαρβινική Κοινωνική Θεωρία (ΝΔΚΘ) θα έκανε τον Μαρξ να βγει από τα ρούχα του. Στο άρθρο αυτό εξηγώ το γιατί αλλά και τους λόγους για τους οποίους ο Μαρξ παραμένει περισσότερο «εξελικτικός» απ' ό,τι οι σύγχρονοι κοινωνικοί επιστήμονες οι οποίοι αυτοπαρουσιάζονται ως οι συνεχιστές του Δαρβίνου στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Ο Γ. Βαρουφάκης είναι Καθηγητής Οικονομικής Θεωρίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

2. Η κοινωνική επιλογή και η πλάνη των εγωιστικών γονιδίων

Σαν επιτυχημένοι γκάνγκστερ του Σικάγου, τα γονιδιά μας έχουν επιβιώσει, σε ορισμένες περιπτώσεις για εκατομμύρια χρόνια, σε έναν έντονα ανταγωνιστικό κόσμο [...] Αν εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η φυσική επιλογή, φαίνεται πως οτιδήποτε προκύπτει μέσω αυτής είναι εγωιστικό. (Dawkins 1976).

Ο Ρίτσαρντ Ντόκινς είναι από τους πρωτεργάτες της ΝΔΚΘ. Υπό το πρίσμα του σκεπτικού του Ντόκινς, ακόμα κι ο αλτρουισμός, στο βαθμό που τον έχει «επιλέξει» ο μηχανισμός της «φυσικής επιλογής», δεν είναι παρά... μεταμφιεσμένος εγωισμός. Όσοι διαφωνούμε με την άποψη αυτή έχουμε δύο επιλογές. Η μία είναι να την αμφισβητήσουμε εμπειρικά, π.χ. υποστηρίζοντας μέσω εμπειρικών παρατηρήσεων την άποψη ότι η διαδικασία της φυσικής επιλογής καθοδηγείται όχι μόνο από το ιδιωτικό συμφέρον (δηλαδή, από τη λογική του «εγώ») αλλά και από το *συλλογικό συμφέρον* (δηλαδή, από τη λογική του «εμείς»).

Η κοινωνική ανθρωπολογία, από τη δεκαετία του 1920 μάλιστα, επέλεξε αυτό το εμπειρικό επιχείρημα εναντίον της άποψης ότι ο εγωισμός είναι συνώνυμος με την εξελικτική διαδικασία. Σε αυτήν οφείλεται η εμπειρική παρατήρηση ότι υπάρχουν ομάδες ανθρώπων (π.χ. φυλές ή κοινότητες) που αποφεύγουν τον υπερπληθυσμό (και ό,τι αυτό συνεπάγεται για την ευημερία της ομάδας) πράττοντας εντελώς το αντίθετο από ό,τι προβλέπει η θεωρία των εγωιστικών γονιδίων του Ντόκινς: δηλαδή *επιλέγοντας να περιορίσουν τη γεννητικότητά τους*.

Η δεύτερη μορφή αμφισβήτησης του Ντόκινς λαμβάνει χώρα σε *φιλοσοφικό* επίπεδο, και συγκεκριμένα στο επιχείρημα ότι ο «εγωισμός» των γονιδίων στερείται νοήματος. Π.χ. έχει νόημα να λέμε ότι τα γονίδια *προσπαθούν να αναπαραχθούν*; Για να *προσπαθεί* κάποιος να πετύχει κάτι πρέπει να είναι *δρων* να έχει συμφέροντα, συνείδηση του τι θέλει και πως μπορεί να πράξει για να το πετύχει. Ένας θερμοστάτης επεμβαίνει, κάνει «κάτι» (π.χ. κλείνει την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος όταν η θερμοκρασία του νερού ξεπερνά ένα όριο, ώστε να μην τιναχτεί ο θερμοσίφοντας στον αέρα). Δεν είναι όμως δρων. Επιδρά, αλλά μηχανικά. Για να μπορεί να χαρακτηριστεί «εγωιστής», θα πρέπει πρώτα να μπορούμε να ορίσουμε τα συμφέροντά του, τις εναλλακτικές επιλογές από τις οποίες διαλέγει τη δράση του κ.λπ.

Πόσο διαφέρουν από ένα θερμοστάτη τα γονίδια; Σίγουρα είναι πιο πολύπλοκες χημικές οντότητες. Έχουν όμως *ενδιαφέροντα, εναλλακτικές επιλογές, συμφέροντα*;

Προφανώς όχι, όμως ο Ντόκινς διευκολύνεται στην αφήγηση του επιχειρηματός του (περί φυσικής εξέλιξης) χαρακτηρίζοντας τα γονίδια εγωιστικά· δίνοντάς τους ανθρώπινη μορφή (με τον μοχθηρό χαρακτήρα ενός «κακού» αμερικάνικης ταινίας τύπου γουέστερν ή, πιο πρόσφατα, ενός από τους χαρακτήρες της ταινίας *Reservoir*

dogs του Κουέντιν Ταραντίνο). Επικαλούμενος τον εγωισμό τους, ελκύει τον (μη βιολόγο) αναγνώστη χρησιμοποιώντας τις μεθόδους σεναριογράφου. Από φιλοσοφική όμως άποψη μια τέτοια αφήγηση είναι βαθύτατα προβληματική. Η παρουσίαση των γονιδίων και της εξέλιξής τους σαν να ήταν δρώντες τούς προσδίδει έναν ηθικό ή ανήθικο χαρακτήρα τον οποίο δεν έχουν.

Το μέγεθος του προβλήματος φαίνεται από την αφήγηση του Ντώκινς, που είναι προβληματική ακόμα και στην κατανόηση της λειτουργίας της φυσικής επιλογής στη... Φύση. Π.χ. η εξήγηση για τον μακρύ λαιμό της καμηλοπάρδαλης θα πρέπει, σύμφωνα με τον Ντώκινς, να είναι η εξής: *Ο μακρύς λαιμός βοηθά την καμηλοπάρδαλη να τρέφεται με φύλλα ψηλών δέντρων και είναι επομένως εργαλείο για την έμμεση διάδοση γενετικών οδηγιών για τη δημιουργία ακόμη περισσότερων μακρών λαιμών μέσω της διάδοσης του DNA της καμηλοπάρδαλης. Ο σκοπός της εξέλιξης του μακρού λαιμού της καμηλοπάρδαλης είναι η αναπαραγωγή του DNA της καμηλοπάρδαλης.*

Όσο ενδιαφέρουσα και αν είναι η αλληγορία αυτή, δεν είναι παρά μια... αλληγορία, και σε καμία περίπτωση δεν συνιστά επιστημονική περιγραφή της πραγματικότητας. Για να γίνει καλύτερα κατανοητή η επιστημονική ένσταση στην αλόγιστη χρήση των αλληγοριών, φαντάσου το εξής επιχείρημα, μια πλήρη αναστροφή της αλληγορίας του Ντώκινς με το λαιμό της καμηλοπάρδαλης στον πρωταγωνιστικό ρόλο: *Ο μακρύς λαιμός βοηθά τις καμηλοπάρδαλεις να επιβιώσουν, αναπαράγει το DNA τους και, με τον τρόπο αυτό, διαδίδει τις γενετικές οδηγίες του DNA της καμηλοπάρδαλης με σκοπό τη δημιουργία περισσότερων μακρών λαιμών. Ο σκοπός της εξέλιξης των γονιδίων της καμηλοπάρδαλης είναι η αναπαραγωγή των μακρών λαιμών¹.*

Όπως έχει επισημάνει ο Fodor (1996), οι δύο πιο πάνω αλληγορίες είναι εξίσου αντιεπιστημονικές. Ο λαιμός της καμηλοπάρδαλης, το ράμφος του παγωνιού, τα γονίδια του ανθρώπου, το DNA γενικά, δεν είναι ούτε εγωιστικά ούτε μη εγωιστικά: δεν έχουν άποψη, σκοπό ή ιδεολογία. «Αυτό που συμβαίνει», μας θυμίζει ο Fodor, «είναι ότι μικροσκοπικές διαφορές προκαλούν μακροσκοπικά φαινόμενα: και, ως έμμεση συνέπεια, μερικές φορές οι παραλλαγές πολλαπλασιάζονται και μερικές φορές δεν πολλαπλασιάζονται. Αυτό που έχουμε λοιπόν είναι τούτο: Υπάρχουν πολλά “επειδή” (πολλές εξηγήσεις των φαινομένων), αλλά δεν υπάρχει κανένα απολύτως “διότι” (δεν υπάρχουν δηλαδή απώτεροι ή ανώτεροι σκοποί που εξυπηρετούν τα φαινόμενα)».

Το μήνυμα για εμάς, τους κοινωνικούς επιστήμονες, είναι απλό: *Πρέπει να είμαστε έτοιμοι να βάλουμε στη θέση τους τούς βιολόγους (ή τους κοινωνικούς επιστήμονες που επηρεάζονται από αυτούς) όταν αποδίδουν «ενδιαφέροντα», «χαρακτηριστικά» και «κίνητρα» στα γονίδια, στις στρατηγικές και στα άλλα συστατικά στοιχεία των εξελικτικών διεργασιών.*

3. Οι κοινωνικές συμβάσεις ως συγκαλυμμένη κοινωνική εξουσία

Έχοντας αμφισβητήσει την επιστημονική βάση κάποιων υπεραπλουστευτικών κοινωνικών θεωρήσεων, τύπου «εγωιστικό γονίδιο», στην παρούσα ενότητα θα σταθούμε θετικά απέναντι σε κάποιες χρήσιμες συνεισφορές της ΝΔΚΘ στις κοινωνικές επιστήμες. Πιο συγκεκριμένα, θα εστιάσω στη σχέση μεταξύ της εξελικτικής διαδικασίας και των συζητήσεων των κοινωνικών επιστημόνων σχετικά με την εξουσία. Ξεκινώ με την έννοια της εξουσίας ή της κοινωνικής ισχύος, δηλαδή με τη δυνατότητα να επιτυγχάνει κανείς κοινωνικά αποτελέσματα που τον συμφέρουν όταν αυτά έρχονται σε σύγκρουση με τα συμφέροντα άλλων ατόμων ή ομάδων.

Το 1795 ο Κοντορσέ έγραφε:

[...] η εξουσία δεν μπορεί, όπως ούτε και η ιδεολογία, να διαρκέσει πολύ, εκτός εάν ο τύραννος επεκτείνει την αυτοκρατορία του αρκετά ώστε να κρύψει από το λαό, τον οποίο διακρίνει και εξουσιάζει, το μυστικό πως η πραγματική εξουσία βρίσκεται όχι στα χέρια των καταπιεστών αλλά στο νου των καταπιεσμένων (Condorcet 1979, σ. 30)

Είναι σύνηθες σε συζητήσεις περί εξουσίας να διαχωρίζουμε ανάμεσα στην ανοικτή και στη συγκαλυμμένη μορφή της, βλ. π.χ. τις τρεις διαστάσεις της εξουσίας κατά τον Lukes (1974): (α) την αποκάλυπτη εξουσία (π.χ. βία), (β) την ισχύ να θέτεις κάποια θέματα εκτός ημερήσιας διάταξης (π.χ. το αν πράγματι συνάδει με τη δημοκρατία η ιδιωτική ιδιοκτησία των μαζικών μέσων ενημέρωσης), και τέλος (γ) τη δυνατότητα να διαμορφώνεις τις προτιμήσεις και πεποιθήσεις άλλων με τρόπο που βέβαια συμφέρει εσένα. Η ΝΔΚΘ έχει σημαντικά πράγματα να πει γι' αυτή την τρίτη και πιο ύπουλη από όλες τις μορφές εξουσίας.

Για να δούμε αυτή τη συνεισφορά αναλυτικότερα, ας σταθούμε σε ένα παίγνιο που μελετούν ενδελεχώς οι θεωρητικοί των παιγνίων: το *Γεράκι – Περιστέρι*.

ΤΟ ΠΑΙΓΝΙΟ ΓΕΡΑΚΙ – ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ

Δύο άτομα-παίκτες επιλέγουν μεταξύ της επιθετικής συμπεριφοράς (γεράκι ή γ) και της ήπιας συμπεριφοράς (περιστέρι ή π). Αν και οι δύο επιλέξουν τη γ, τότε θα επέλθει σύγκρουση και θα ζημιωθούν και οι δύο. Αν και οι δύο επιλέξουν τη συμπεριφορά π, τότε θα μοιραστούν τα οφέλη. Τέλος, αν ο ένας επιλέξει την επιθετική γ και ο άλλος την ήπια π συμπεριφορά, τότε ο πρώτος παίρνει όλο το όφελος ενώ ο δεύτερος έχει μηδενικό όφελος (αλλά και μηδενική ζημία).

	γ	π
γ	-2, -2	2, 0
π	0, 2	1, 1

Είναι ολοφάνερο ότι και οι δύο παίκτες θα ωφεληθούν αν μπορέσουν να αποφύγουν τη σύγκρουση. Από την άλλη, το κίνητρο να δράσει κανείς επιθετικά είναι ισχυρό, και αυτό ωθεί στη σύγκρουση. Σε τέτοια παίγνια η θεωρία αδυνατεί να προβλέψει το αποτέλεσμα των εργαλειακά ορθολογικών επιλογών.

Αν και φαντάζει απλοϊκό, το παίγνιο αυτό καταφέρνει να εμπεριέχει πολλά από τα βασικά συστατικά των κοινωνικών συγκρούσεων. Κάθε διαπραγμάτευση, κάθε ανταλλαγή, κάθε περίπτωση από κοινού παραγωγής, κάθε αντιπαράθεση για το πώς θα διανεμηθεί μια πίτα αντανακλώνται στο συγκεκριμένο παίγνιο. Από τη μία, το κάθε άτομο ή η κάθε ομάδα έχουν σαφές κίνητρο να μην παρατραβήξουν το σχοινί (γιατί έτσι θα αυξηθεί η πιθανότητα του αμοιβαίως επιζήμιου αποτελέσματος). Από την άλλη, το κάθε άτομο ή ομάδα προκαλούνται από τα πράγματα να είναι επιθετικότερα όσο πιο ήπια η συμπεριφορά του αντιπάλου.

Σε τέτοιες κοινωνικές καταστάσεις, οι οποίες εμπεριέχουν τόσο το κίνητρο της συνεργασίας όσο και εκείνο της σύγκρουσης, ο Εργαλειακός Ορθός Λόγος, που είναι ταγμένος στο προσωπικό σου συμφέρον, δεν μπορεί να αποφανθεί τι σε συμφέρει να επιλέξεις, τη συμπεριφορά π ή τη γ. Το μόνο που δύναται να σου πει είναι: Αν προσδοκός από τον αντίπαλο την π, επέλεξε τη γ. Και το αντίθετο.

Οπότε, σε αυτές τις περιπτώσεις, τι πράττει κανείς; Την απάντηση συνήθως τη δίνει η συνήθεια ή καλύτερα οι κοινωνικές συμβάσεις. Καθεμία από αυτές αντιστοιχεί σε κάποιο «καθεστώς», κάποια «τάξη πραγμάτων» η οποία κατανέμει ασύμμετρα «δικαιώματα» σε οφέλη μεγαλύτερες αποδόσεις σε κάποιους, μικρότερες σε κάποιους άλλους ανάλογα με τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά τους τα οποία, για λόγους ιστορικού ατυχήματος, εξελίχθηκαν σε «σημάδια» που παίζουν ρόλο στην κατανομή των κοινωνικών ρόλων από τις επικρατούσες κοινωνικές συμβάσεις (π.χ. φύλο, χρώμα δέρματος, προφορά). Εν συντομία, η κοινωνική εξέλιξη, η ιστορία αν θέλετε, δημιουργεί αυθορμήτως αλλά συστηματικώς διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Κάποιες από αυτές, οι κοινωνικά δεσπίζουσες, περιμένουν από τους άλλους να επιλέξουν τη συμπεριφορά π (οπότε οι ίδιοι επιλέγουν τη γ), κάτι που επιβεβαιώνεται (όπως έλεγε και ο Κοντορσέ) όταν οι υπόλοιποι όντως επιλέγουν την π (αναμένοντας σωστά από τους «ισχυρούς» τη συμπεριφορά γ). Η αποφυγή συγκρούσεων, που είναι αμοιβαία καταστροφικές και μειώνουν την εξελικτική ικανότητα της ομάδας, απαιτούν τέτοιου είδους αυτοεπιβεβαιούμενες, μεροληπτικές (υπέρ της μίας ομάδας) προσδοκίες

Αυτή είναι μια σημαντική συνεισφορά της ΝΔΚΘ: Μας βοηθά να κατανοήσουμε την εξέλιξη των μεροληπτικών κοινωνικών συμβάσεων (που ουσιαστικά εγκαινιάζουν ένα καθεστώς συστηματικών αλλά και αυθαίρετων κοινωνικών διακρίσεων) ως μια αυθόρμητη διαδικασία που έρχεται να καλύψει το κενό το οποίο αφήνει η ανικανότητα του Ορθού Λόγου να μας πει πώς να δράσουμε σε ανταγωνιστικά παίγνια όπως το Γεράκι – Περιστέρι. Πιο συγκεκριμένα, διαφωτίζει τον τρόπο που οι κοινωνικές συμβάσεις προαγάγουν αυτοεπιβεβαιούμενες προσδοκίες μεταξύ των κοινωνικά κυρίαρχων και των υποτελών τους. Υπό μία έννοια, η ΝΔΚΘ έρχεται να ρίξει φως στην οξυδερκή παρατήρηση του Κοντορσέ για την πεμπτούσια της εξουσίας.

4. Η μετεξέλιξη των προβλέψεων σε ηθικές πεποιθήσεις: Ο Χιούμ για την ηθική

Ο Αριστοτέλης έγραψε στα *Ηθικά Νικομάχεια* ότι

[...] οι ηθικές αρετές είναι απόρροια της συνήθειας. Από αυτό το δεδομένο είναι εμφανές πως καμία από τις ηθικές αρετές δεν προκύπτει από τη φύση μας: γιατί τίποτα το οποίο ισχύει στη φύση δεν μπορεί να δημιουργήσει μια συνήθεια που να στρέφεται εναντίον της φύσης. Μια πέτρα, π.χ., η οποία από τη φύση της πέφτει όταν την αφήσουμε, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να «πειστεί» να αναδυθεί προς τα πάνω, όσο και να την εκπαιδεύσουμε [...] Οι αρετές λοιπόν δεν γεννιούνται μέσα μας ούτε σύμφωνα με τη φύση, ούτε αντίθετα προς τη φύση: αυτό που μάλλον συμβαίνει είναι πως η φύση μάς έχει προικίσει με την ικανότητα να δεχόμαστε τις αρετές και να τελειοποιούμαστε με αυτές μέσω της συνήθειας.

Η ιδέα ότι οι αρετές δεν είναι δοσμένες κατευθείαν από τον Θεό, αλλά είναι προϊόντα μιας αμεθόδευτης (και σε μεγάλο βαθμό τυχαίας) εξέλιξης, η οποία χρησιμοποιεί τη συνήθεια για να διαχέει τις εξελιγμένες ιδέες περί αρετής, αποδείχτηκε υπέρμετρα επαναστατική κατά τον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα: τόσο επαναστατική που λίγο έλειψε να χάσουμε τα κείμενα του Αριστοτέλη! Χρειάστηκε να έρθει ο Διαφωτισμός για να επανέλθει στο προσκήνιο αυτή η ερμηνεία περί αρετής. Σημαντικό ρόλο στην αναβίωσή της διαδραμάτισε ο σημαντικότερος εκπρόσωπος του λεγόμενου *Σκοτσέζικου Διαφωτισμού*, και δάσκαλος του Άνταμ Σμιθ, ο Ντέβιντ Χιούμ. Αυτός διέδωσε την περίφημη εξήγηση της δικαιοσύνης ως *τεχνητής* (artificial) και όχι *φυσικής* (natural) *αρετής*. «Όλοι οι συλλογισμοί», έγραφε ο Χιούμ, με τρόπο που συνάδει με τη θεωρία του για το πώς οι άνθρωποι κατανοούμε τον κόσμο γύρω μας, «δεν είναι τίποτα άλλο παρά επιδράσεις της συνήθειας». Τα παιδιά μαθαίνουν να αυτοσυγκρατούνται με τον ίδιο τρόπο που μαθαίνουν να περπατούν: σταδιακά και με τη μίμηση.

Η εξήγηση του Χιούμ αρχίζει με την ανάλυση της *Αδυναμίας του Ορθού Λόγου*, δηλαδή του προβλήματος της *Απροσδιοριστίας*. Ο Χιούμ υποστηρίζει ότι πολύ συχνά ο Λόγος μας, όσο έξυπνοι και να είμαστε, αδυνατεί να μας προσφέρει πρακτική καθοδήγηση ως προς το τι πρέπει να κάνουμε. Αυτή η σκέψη δεν διαφέρει σε τίποτα από τη διαπίστωση στην προηγούμενη ενότητα ότι στο παίγνιο *Γεράκι – Περίστέρι* ο Ορθός Λόγος σηκώνει τα χέρια ψηλά όταν έρθει η στιγμή να σε συμβουλευτεί πώς να συμπεριφερθείς.

Το «κενό» που αφήνει το καλύπτει αρχικά η τύχη (δηλαδή, επιλέγουμε μεταξύ εναλλακτικών τυχαία) και κατόπιν η... συνήθεια. Οι συνήθειές μας προσαρμόζονται αργά αλλά σταθερά έτσι ώστε, αυθορμήτως και χωρίς να το σχεδιάζουμε ως άτομα, οι πράξεις μας να μην προκαλούν συγκρούσεις μεταξύ μας.

Όταν αυτές οι συνήθειες αποκρυσταλλωθούν σε μια γενικότερη κοινωνική σύμβαση, τότε έχει δημιουργηθεί μια κοινωνική νόρμα που πετυχαίνει να αφαιρέσει το πέπλο της αβεβαιότητας (το οποίο αρχικά μας περιτύλιγε) και να μειώσει τις τυχαίες συγκρούσεις. Εφόσον οι συμβάσεις και οι νόρμες έχουν υιοθετηθεί απ' όλους μας, συμβάλλουν στην κοινωνική αρμονία εκεί που, χωρίς αυτές, θα επικρατούσε το χάος, η αναρχία, η αναποτελεσματικότητα.

Σύμφωνα με τον Χιούμ, σε αυτό το σημείο της εξελικτικής διαδικασίας συμβαίνει κάτι εξαιρετικό: Οι απλές συμβάσεις, που αρχικά απλώς συντόνιζαν τη συμπεριφορά των ατόμων, αποκτούν μια «ηθική» επένδυση και μετατρέπονται σε συμβάσεις ή νόρμες δικαίου. Μαθαίνουμε όχι μόνο να προβλέπουμε ότι οι άλλοι θα ακολουθήσουν την καθιερωμένη σύμβαση, αλλά, επιπλέον απαιτούμε από αυτούς να ενεργήσουν με αυτό τον τρόπο. Πράγματι, αν δεν το κάνουν, και συμπεριφερθούν αλλιώς, μας πλημμυρίζει ένα αίσθημα «ηθικού θυμού» απέναντι στη συμπεριφορά τους η οποία μας φαίνεται (χρησιμοποιώντας τη φράση του Χιούμ) «επιζήμια για την ανθρωπίνη κοινωνία».

Με απλά λόγια, οι προβλέψεις μας (ή οι υπολογιστικές προσδοκίες μας) για τη συμπεριφορά των άλλων έχουν μετατραπεί σε κανονιστικές ή ηθικές προσδοκίες. Όπως έγραφε ο Χιούμ (Hume 1888), κάποια στιγμή παρατηρούμε μια απότομη μεταμόρφωση του ρήματος «είναι» ή του «δεν θα συμβεί» σε άλλο ρήμα, π.χ. στο «πρέπει να είναι» ή «δεν πρέπει να συμβεί». Τα ακριβή του λόγια έχουν ως εξής: «[...]ξαφνικά, έμεινα έκπληκτος διαπιστώνοντας ότι αντί της συνήθους σύζευξης προτάσεων με το *είναι* και *δεν είναι* δεν συναντούσα πρόταση που να μη συνδέεται με ένα *πρέπει* ή *δεν πρέπει*».

Γιατί και πώς γεννιέται αυτή η δεοντολογία; Ο Sugden (1986· 1989) υιοθετεί μια νεοχιουμιανή οπτική, σύμφωνα με την οποία οι ηθικές προσδοκίες αναδύονται στο πλαίσιο της εξελικτικής διαδικασίας. Η εξήγησή του εμπίπτει στον λειτουργισμό (functionalism): *Η μετατροπή των προβλέψεων σε ηθικές προσδοκίες* (δηλαδή η δημιουργία μιας δεοντολογίας από ένα σύνολο απλών προβλέψεων για την συμπεριφορά των άλλων) *εξηγείται από τις υπηρεσίες που συνεισφέρει στην ενίσχυση της επικρατούσας εξελικτικής ισορροπίας*.

Με απλά λόγια, αφού επιλεχθεί μια σύμβαση από την εξελικτική διαδικασία, η επιβίωσή της εξαρτάται από την αντίσταση της στις μεταλλάξεις. Εάν η σύμβαση αυτή όχι μόνο μας επιτρέπει να προβλέπουμε ότι όλοι θα υιοθετούν τη συμπεριφορά που αυτή υπαγορεύει, αλλά και ότι όλοι μας *οφείλουμε* (έχουμε ηθικό «χρέος») να την υιοθετούμε, τότε έχει μεγαλύτερες αντιστάσεις σε εναλλακτικές συμπεριφορές (δηλαδή σε εισβολές δαρβινικών μεταλλάξεων).

Τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα και η κατανομή τους αποτελούν εξαιρετικό παράδειγμα. Το ίδιο –θα έλεγε ένας άθεος– και η θρησκεία. Στην περίπτωση μάλιστα των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, οι κατέχοντες πάντοτε έπειθαν τον εαυτό τους ότι κα-

τέχουν τα παλάτια τους, τα χωράφια τους, το χρυσό τους... «δικαιωματικά». Κι όταν έπειθαν επ' αυτού και τους μη έχοντες, η εξουσία τους αποδεικνυόταν... εξελικτικά βιώσιμη. Όσο για τη θρησκεία, η απουσία εξηγήσεων για την προέλευση του σύμπαντος, το θάνατο και τη ζωή, τους νόμους της Φύσης κ.λπ. οδηγούσε στη δημιουργία εξηγήσεων (π.χ. «μας δημιούργησε ο Θεός») που κατοχυρώθηκαν καθιστώντας... ανήθικη την αμφισβήτηση αυτής της εξήγησης. Και στις δύο περιπτώσεις (ιδιοκτησίας και θρησκείας) οι ηθικές αντιλήψεις προσαρμόζονταν στα προϊόντα της κοινωνικής εξέλιξης και βεβαίως ανατρέπονταν κάθε φορά που η κοινωνία αντικαθιστούσε ένα σύνολο συμβάσεων με ένα άλλο.

5. Η εξέλιξη των προβλέψεων σε ιδεολογία: Ο Μαρξ εναντίον της ηθικής

Ο Μαρξ βρισκόταν πολύ κοντύτερα στον Χιούμ απ' ό,τι σε ιδεαλιστές όπως ο Πλάτωνας ή ο Καντ, οι οποίοι αναζητούσαν την καταγωγή των ηθικών αρχών σε κάποιο «βασίλειο ιδεών», ανεξάρτητο από τις υλικές συνθήκες της αναπαραγωγής των ανθρώπινων κοινωνιών. Ο Μαρξ αναμφισβήτητα θα επιδοκίμαζε την ιδέα της ΝΔΚΘ του Χιούμ (και σήμερα) ότι η ιδεολογία, στην οποία εντάσσεται η ηθική, είναι προϊόν εξέλιξης που αντικατοπτρίζει τη σκληρή πραγματικότητα του αγώνα για την επιβίωση. Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ακόμα και η κριτική του Μαρξ προς τον καπιταλισμό δεν βασίστηκε ποτέ στην κατηγορία ότι ήταν ένα «άδικο» σύστημα. Στα μηνύματά του προς την εργατική τάξη ο Μαρξ είναι σαν να έλεγε: *αν δεν σας αρέσει το «καπιταλιστικό παίγνιο», είναι υποκριτικό να υιοθετείτε τους ηθικούς κώδικες (περί «δικαιοσύνης») τους οποίους έχει γεννήσει το παίγνιο αυτό!*

Παρατηρούμε λοιπόν μια σημαντική ομοιότητα και μια έντονη διαφοροποίηση μεταξύ του μαρξισμού και της νεοχιουμιακής ΝΔΚΘ. Αρχίζω με την ομοιότητα: και οι δύο αυτές παραδόσεις βλέπουν τις ηθικές αρχές σαν απατηλές πεποιθήσεις, φαντασιώσεις, που *επιτυγχάνουν το στόχο τους* (δηλαδή, συντονίζουν τις συμπεριφορές των ατόμων έτσι ώστε να αποφεύγεται το χάος) *μόνον όσο παραμένουν ανταπάτες*. Και τώρα η διαφοροποίηση: Ο Χιούμ θεωρεί χρήσιμες αυτές τις «ηθικές ανταπάτες» των ανθρώπων. Πιστεύει ότι διαδραματίζουν θετικό ρόλο (με την έννοια ότι παρέχουν το ενοποιητικό στοιχείο που κρατά ενωμένη και αρμονική την κοινωνία) σε σχέση με το Κοινό Καλό. Αντιθέτως ο Μαρξ απορρίπτει (με ένταση που μας παραπέμπει στην αρχαιοελληνική του παιδεία) την ιδέα ότι μια ανταπάτη μπορεί ποτέ να είναι *καλή κ' αγαθή*. Η ελευθερία του ατόμου δεν εξασφαλίζεται μόνο από την έλλειψη αλυσίδων, σχοινιών και χειροπεδών. Απαιτεί την απελευθέρωση του ατόμου από το ψέμα, την προκατάληψη και βεβαίως από τις απατηλές ηθικές πεποιθήσεις· από αυτό που ο ίδιος ο Μαρξ χαρακτηρίζει *ψευδή συνείδηση*.

Έχοντας φτάσει σε αυτή τη «διχάλα», όπου οι δρόμοι Μαρξ και ΝΔΚΘ χωρίζουν,

αξίζει τον κόπο να δούμε πού οδηγούν αυτές οι διαφορετικές ατραποί: εκείνη της ΝΔΚΘ και η άλλη του ιστορικού υλισμού. Στην επόμενη ενότητα, οι δύο ατραποί, αν και έχουν χωρίσει, σχεδόν συμπορεύονται. Εκεί όμως που αποκλίνουν εντελώς είναι στην επόμενη ενότητα, αντικείμενο της οποίας είναι οι κοινωνίες της αγοράς ή αλλιώς οι καπιταλιστικές κοινωνίες.

6. Οι προκαπιταλιστικές κοινωνίες

Εν αρχή ην η πρωτόγονη συγκομιδή δηλαδή, η «συλλογή» τροφής από τη Φύση (κυνήγι, ψάρεμα, συλλογή καρπών κ.λπ.). Καθώς η επιβίωση ήταν δύσκολη, η προσπάθεια γι' αυτήν απαιτούσε συνεχείς «διευθετήσεις» παιγνίων τύπου Γεράκι – Περιστέρι. Αυτές οι διευθετήσεις επιτυγχάνονταν με την εξέλιξη κοινωνικών ιεραρχιών που αυθαίρετα αλλά προβλέψιμα οδηγούσαν στη διανομή των ισχυρών και των ασθενών κοινωνικών ρόλων ακριβώς όπως εξηγεί η ΝΔΚΘ.

Με την εξέλιξη της ανθρώπινης γλώσσας, πριν από περίπου 100.000 χρόνια, έχουμε την εμφάνιση των ηθικών πεποιθήσεων που αποτελούν μετεξέλιξη (όπως τόσο όμορφα περιέγραψε ο Χιούμ) των απλών μεροληπτικών συμβάσεων και που ήταν αδύνατον να αναπτυχθούν χωρίς έννοιες (π.χ. περί «σωστού» και «λάθους») που μόνο η γλώσσα επιτρέπει. Αργότερα, πριν περίπου 12.000 χρόνια, το πρώτο μεγάλο άλμα της ανθρωπότητας ήρθε με την ανάπτυξη της γεωργίας. Το σημαντικότερο αποτέλεσμα της γεωργικής παραγωγής ήταν η δημιουργία (εν δυνάμει) πλεονάσματος. Αίφνης, και για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, η παραγωγή τροφής μπορούσε να συντηρήσει συστηματικά πρωτοφανή ποσοστά ατόμων που δεν συμμετείχαν άμεσα στην παραγωγή τροφής.

Ο συνδυασμός (α) του μεγάλου ποσοστού μη παραγωγών και (β) της αύξησης του πληθυσμού συντέλεσαν σ' ένα νέο μεγάλο πρόβλημα: εκείνο της «συμμόρφωσης» μεγάλων πληθυσμών σε πολυσύνθετους μεροληπτικούς κανόνες. Έτσι, νέες κοινωνικές συμβάσεις εξελίχθηκαν ώστε να συντονίζεται με έναν ελάχιστο βαθμό αποτελεσματικότητας τόσο η παραγωγή όσο και η διανομή. Εισήλθαμε με αυτόν τον τρόπο στο δρόμο της ολοκληρωτικά κοινωνικοποιημένης παραγωγής η οποία με τη σειρά της είχε μια σειρά από υποπροϊόντα:

(α) τους οργανωμένους στρατούς (για την προστασία ή και την ιδιοποίηση των αποθεμάτων τροφίμων),

(β) τη γραφειοκρατία (για την οργάνωση της συλλογικής προσπάθειας και τη δημιουργία μηχανισμού διανομής του πλεονάσματος),

(γ) τη γραφή (για να γίνεται λογιστική καταγραφή της παραγωγικής διαδικασίας και των οφειλών),

(δ) την ανάπτυξη της διαφοροποιημένης αντίστασης σε νέες ασθένειες (καταδι-

κάζοντας σε γενοκτονία τους λαούς που, επειδή δεν είχαν αναπτυγμένη γεωργία, στερούνταν την ανοσοποιητική αντίσταση στα μικρόβια των «γεωργών», όπως (αρκετά πρόσφατα) τους ιθαγενείς Αμερικανούς ή τους Αυστραλούς Αμπορίτζινες),

(ε) τις τεχνολογικές εξελίξεις που αύξησαν τη δυνατότητά μας να δημιουργούμε (π.χ. η *τεχνολογία μετάλλου*, για την κατασκευή αρότρων) αλλά και να καταστρέφουμε (ανάπτυξη όπλων) κ.λπ.

Το νέο κοινωνικό σύστημα το οποίο προέκυψε από την πρώτη μεγάλη τεχνολογική επανάσταση, δηλαδή την ανάπτυξη γεωργικών καλλιεργειών, περιείχε πολλά στοιχεία των προηγούμενων «συλλεκτικών» κοινωνιών (οι οποίες αναπαράγοντουσαν στη βάση του κυνηγιού και της συλλογής καρπών της Φύσης). Όπως (σύμφωνα με τους βιολόγους) τα σώματά μας περιέχουν πολλά (συνήθως αφανή) «υπολείμματα» οργανισμών από τους οποίους εξελιχθήκαμε, έτσι και οι άνθρωποι των γεωργικών κοινωνιών κουβαλούσαν πληθώρα μεροληπτικών συμβάσεων που είχαν διαμορφωθεί πολύ παλαιότερα, στο κυνηγητικό/τροφοσυλλεκτικό στάδιο της κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης.

Με λίγα λόγια, οι νέες γεωργικές τεχνολογίες απαιτήσαν νέες κοινωνικές σχέσεις. Η ανακάλυψη του αρότρου σήμαινε ότι η εργασία έπρεπε να οργανωθεί συλλογικά και η κοινότητα έπρεπε να περιοριστεί σε συγκεκριμένες περιοχές. Παράλληλα, η σχετική σπανιότητα της εύφορης γης και των πηγών νερού εγγυήθηκε πως όποιος κατάφερε να αποκτήσει ιδιοκτησιακά δικαιώματα επί της γης ήλεγχε ταυτόχρονα και τη διανομή του τελικού πλεονάσματος. Με απλή επαγωγή οι κοινωνικές συμβάσεις που εξελίχθηκαν ως προς την ιδιοκτησία της γης και του νερού διαμόρφωσαν και τις ανάλογες συμβάσεις σχετικά με τον έλεγχο του πλεονάσματος. Πολύ γρήγορα μάλιστα αυτές οι συμβάσεις πήραν τη μορφή νόμων που επέβαλαν αρχικά ο ηγεμόνας και αργότερα το κράτος.

Στις πρωτόγονες κοινωνίες που προηγήθηκαν της γεωργικής παραγωγής η εξουσία του ατόμου μπορούσε να μετρηθεί με την πιθανότητα να εξασφαλίσει ένα ευνοϊκό (για εκείνην) αποτέλεσμα σε κάποιο παίγνιο τύπου Γεράκι –Περιστέρι (π.χ. να πάρει το καλύτερο κομμάτι από ένα θήραμα που έπιασαν ομαδικά ή την καλύτερη καλύβα). Με την κοινωνικοποιημένη παραγωγή της τροφής όμως το επίκεντρο της εξουσίας μετατοπίζεται από την ιδιοποίηση και κατανάλωση στον έλεγχο της διαδικασίας παραγωγής και των πλεονασμάτων της. Νέες, πιο σύνθετες συμβάσεις ήταν απαραίτητες για την άσκηση μιας τέτοιας εξουσίας: συμβάσεις που γεννούσαν ιδέες σχετικά με το «σωστό» και το «λάθος», και οι οποίες προχωρούσαν ακόμη περισσότερο, πείθοντας τους κυριαρχούμενους ότι η υποδεέστερη κοινωνική τους θέση δεν ήταν απλώς προϊόν ανθρώπινων ενεργειών αλλά ότι υπαγορεύτηκε από το... υπερπέραν.

Σε αυτό το σημείο η νέα μορφή εξουσίας είναι καλό να οριστεί πιο προσεκτικά. Την ονομάζω *εκμεταλλευτική εξουσία* και τη στηρίζω σε μεγάλο βαθμό στον ορισμό του McPherson (1973), τον οποίο όμως επανορίζω ως εξής:

Εκμεταλλευτική εξουσία

Το άτομο Α ασκεί εκμεταλλευτική εξουσία πάνω στο άτομο Β αν:

- (α) Η Α μπορεί να «πεισίσει» τον Β να εκπληρώσει καθήκοντα (π.χ. να ξεχειρσώσει έναν αγρό ή να δουλέψει σε ένα μικροβιολογικό εργαστήριο) τα οποία η Α είτε δεν θέλει είτε δεν μπορεί να κάνει η ίδια
- (β) Από τα έργα αυτά προκύπτει πλεόνασμα X
- (γ) Η Α αξιώνει και δύναται να επιβάλει δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω σε ποσοστό $x\%$ του πλεονάσματος X με τη βοήθεια ενός συλλογικού φορέα επιβολής (π.χ. στις πιο προηγμένες κοινωνίες, του κράτους)
- (δ) Ο Β δεν θα εκτελούσε αυτά έργα, με αντίτιμο ίσο με το ποσοστό $(1-x)\%$ του X , αν είχε τις ίδιες δυνατοότητες επιλογής με την Α σε ένα κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο οι δυνατότητες αυτές είναι εξίσου άνισα κατανεμημένες αλλά με τον Β στη θέση της Α
- (ε) Οι κυρίαρχες κοινωνικές νόρμες ωθούν τους Α και Β να πιστέψουν πως τα (β) και (γ) παραπάνω συνάδουν με τη «δικαιοσύνη».

Η ανάδυση της γεωργίας γέννησε την *εκμεταλλευτική εξουσία*. Είναι κάτι που πυροδότησε τη σκέψη του Μαρξ ώστε να αρχίσει να σκέφτεται ότι η *παραγωγή* δημιουργήσε μια υπερεξελικτική διαδικασία. Μια διαδικασία που η απλή δαρβινική δυναμική δεν μπορεί να συλλάβει. Ο βασικός ρόλος του νέου αυτού στοιχείου, το οποίο γεννά την Ιστορία ως κάτι «πάνω» από την Εξέλιξη, είναι ακριβώς η γέννηση της *εκμεταλλευτικής εξουσίας*. Η μείωση των ευκαιριών για αυτόνομη συγκομιδή και ο εξαναγκασμός στη συμμετοχή στη συλλογική παραγωγή γέννησαν την Ιστορία μας ως μια μακρά διαδικασία συγκρούσεων που αποτελούσαν την αντανάκλαση της *παράλληλης εξέλιξης της εκμεταλλευτικής εξουσίας, της τεχνολογίας και του πολιτισμού*. Οι λογοτεχνικές μορφές του Οδυσσέα, του Ροβινσώνα Κρούσου, του Ρομπέν των Δασών, ακόμα και του Ταρζάν μας υπενθυμίζουν την «αθωότητα» μιας εποχής χαμένης στο χρόνο, όπου ο άνθρωπος δρούσε εκτός των ορίων τόσο της ιδιόκτητης γης όσο και της παραγωγής που βασίζεται σε αυτήν.

Η ιστορία προχωράει, σκεφτόταν ο Μαρξ, σαν μια σειρά μεταβάσεις από τον ένα *τρόπο παραγωγής* (mode of production) στον άλλο. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι η μορφή της *εκμεταλλευτικής εξουσίας* άλλαζε κάθε φορά που την ξεπερνούσε η τεχνολογία μέσα από την εξέλιξή της. Δεν υπάρχει καλύτερο παράδειγμα μιας τέτοιας μετάβασης από εκείνη που γέννησε, μέσα από τα σπλάχνα της φεουδαρχίας, τις κοινωνίες της αγοράς: τον καπιταλισμό.

7. Ο καπιταλισμός ως μια μορφή μη αρκούντως εξελιγμένης κοινωνικής οργάνωσης

Χωρίς να ισχυρίζομαι ότι η μετάβαση στον καπιταλισμό μπορεί να «ξεπεταχτεί» σε μερικές παραγράφους, θα σταθώ σε μια μεγάλη καινοτομία του καπιταλισμού: στον *ετεροχρονισμό της διανομής του πλεονάσματος*. Εκεί που για αιώνες η διανομή του πλεονάσματος άρχιζε και τελείωνε *μετά* την παραγωγή του, επί καπιταλισμού η διανομή ετεροχρονίζεται: πριν καλά καλά αρχίσει η παραγωγή, *προ*-καταβάλλεται το μέρος του πλεονάσματος που θα κρατήσουν οι εργαζόμενοι (μισθοί) και, αφού ολοκληρωθεί η παραγωγή, τότε μόνο καρπώνεται ο ιδιοκτήτης-εργοδότης το πλεόνασμα (από το οποίο καταβάλλει ένα ποσό στον τραπεζίτη και ένα άλλο στον γαιοκτήμονα).

Γιατί έχει τόση σημασία αυτός ο ετεροχρονισμός; Επειδή με αυτόν η *εκμεταλλευτική εξουσία* των εργοδοτών δεν μπορεί να ασκηθεί χωρίς *πίστη*: *πίστη* των τραπεζιτών και των εργαζομένων στον εργοδότη (ότι θα πληρωθούν), *πίστη* των εργοδοτών στους εργαζόμενους (ότι θα εργασθούν σθεναρά, παρόλο που πληρώνονται μόνο για το χρόνο τους και όχι για το μόχθο τους), *πίστη* τέλος των εργοδοτών και των τραπεζικών (ότι το κράτος θα επιβάλει τα ιδιοκτησιακά τους δικαιώματα). Τι άλλο είναι η *πίστη* από τις «κατάλληλες» προσδοκίες (υπολογιστικές και ηθικές) που καλλιεργούνται από τις «κατάλληλες» κοινωνικές συμβάσεις; Και πώς αλλιώς μπορεί να σταθεροποιηθεί ένα τέτοιο σύστημα παρά μόνον αν η απαιτούμενη *πίστη* βασιστεί όχι απλώς σε προβλέψεις αλλά και «ηθικές αυταπάτες» περί της «δικαιοσύνης» του συστήματος, στην πεποίθηση ότι οι καπιταλιστές αξίζουν τα κέρδη τους, οι εργαζόμενοι τους μισθούς τους (και τίποτα παραπάνω), και οι άνεργοι την... *κακή* τους μοίρα;

Υπό αυτό το πρίσμα, ο καπιταλισμός χαρακτηρίζεται από δύο εξαρτήσεις που φαντάζουν εντυπωσιακά διαφορετικές: Από τη μία έχουμε την εξάρτησή του από την τεχνολογία και την ανάγκη για συνεχείς βελτιώσεις της παραγωγικότητας, των καινοτομιών κ.λπ. Από την άλλη, εξαρτάται απόλυτα από τη διατήρηση της πίστης σε αυτόν. Σε πρώτο πλάνο, η πίστη αυτή αφορά τη δυνατότητά του ότι θα διατηρήσει τη δυναμική του (διαφορετικά σταματούν οι επενδύσεις, η τραπεζική πίστη κ.λπ. και το σύστημα καταρρέει). Σε δεύτερο όμως πλάνο, αφορά και κάτι άλλο: την πίστη στην κοινωνική αποδοχή των συμβάσεων διανομής ρόλων, πλεονάσματος και γενικότερα *εκμεταλλευτικής εξουσίας*.

Οι συμβάσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας αποπνέουν την πολυπλοκότητα της τεχνολογίας της. Ο Μαρξ ξόδεψε πολύ μελάνι για να περιγράψει διεξοδικά την εξέλιξη της *εκτεταμένης εμπορευματοποίησης* και της *ανάδυσης του κεφαλαίου* ως νεότευκτων «φαινομένων» (που δεν μπορούσαν να προϋπάρξουν) του καπιταλισμού. Καθώς η κοινωνική εξέλιξη ανέδειξε την ανταλλαγή εμπορευμάτων ως το αποκλειστικό μέσο επιβίωσης των πολλών, οι εμπορευματικές σχέσεις κυριάρχησαν σιγά σι-

γά στις ανθρώπινες σχέσεις. Το *κεφάλαιο*, το οποίο ελέγχεται από ένα ελάχιστο ποσοστό του πληθυσμού, «[...] δεν αποτελείται από υλικά πράγματα αλλά από κοινωνικές σχέσεις μεταξύ ανθρώπων [...] Η ιδιοκτησία του χρήματος, τα μέσα επιβίωσης, οι μηχανές και τα υπόλοιπα μέσα παραγωγής δεν χαρακτηρίζουν έναν άνθρωπο σαν καπιταλιστή, αν λείπει το ταίρι του, ο μισθωτός εργάτης» (*Capital*, τόμ. Α', βλ. Marx/Engels 1979).

Πρόκειται για κρίσιμο σημείο: ο καπιταλισμός δεν μπορεί να γίνει κατανοητός εστιάζοντας στο χρήμα, στα μηχανήματα, στα κεφαλαιουχικά αγαθά κ.λπ. Για να τον κατανοήσουμε, πρέπει να εστιάσουμε στις κοινωνικές σχέσεις και συμβάσεις που τον χαρακτηρίζουν. Αν ο Μαρξ έχει δίκιο, και το κεφάλαιο δεν είναι παρά μια *σχέση παραγωγής* (και όχι κάποιο υλικό «πράγμα»), τότε η αξία του καθορίζεται από το πλέγμα των κοινωνικών συμβάσεων που διέπουν τη σχέση αυτή. Οι συμβάσεις αυτές, με τη σειρά τους, αντανακλούν την *ενιαία* εξέλιξη της τεχνολογίας και των σχέσεων παραγωγής.

Με λίγο διαφορετικά λόγια, η εξελικτική βιωσιμότητα του καπιταλισμού χρειάστηκε ιδεολογική νομιμοποίηση της *εκμεταλλευτικής εξουσίας* η οποία προκύπτει όταν οι προνομιακές κοινωνικές ομάδες που ανέδειξαν οι νέες καπιταλιστικές συμβάσεις μπορούσαν, λόγω του προαναφερόμενου ετεροχρονισμού, να νομιμοποιούν τη συσσωρευόμενη λεία τους παραπέμποντας στη «μυθική» πλέον έννοια της ανάληψης επιχειρηματικού κινδύνου: Ο καπιταλιστής όχι ως προνομιούχος αλλά ως ένας ήρωας-καπετάνιος που, με προσωπικό κίνδυνο, ταξίδευε σε φουρτουνιασμένο αρχιπέλαγος του ρίσκου. Τα κέρδη του, υπό αυτό το πρίσμα, δεν ήταν παρά η «δί-καιη» αμοιβή του.

8. Μια μαρξιστική κριτική της Νεο-Δαρβινικής Κοινωνικής Θεωρίας

Η *κυρίαρχη ιδεολογία*, για τον Μαρξ, παίζει ακριβώς το ρόλο που περιγράφει ο Χιούμ και η ΝΔΚΘ ως προς τις μεροληπτικές συμβάσεις: Μας «πείθει» ότι το status quo όχι μόνο δεν θα μπορούσε αλλά και δεν θα έπρεπε να είναι αλλιώς, παρόλο που και (α) θα μπορούσε να είναι εντελώς διαφορετικό (όπως όλα τα προϊόντα μιας μη ντετερμινιστικής εξελικτικής διαδικασίας), και (β) δεν υπάρχει κάποιο αντικειμενικό μέτρο ηθικής με το οποίο να μπορούμε να κρίνουμε αν η κατανομή των κοινωνικών ρόλων είναι όπως θα... έπρεπε.

Η μεγάλη διαφορά Μαρξ και ΝΔΚΘ είναι η εξής: Η ΝΔΚΘ θεωρεί ότι το κοινωνικό παίγνιο είναι λίγο-πολύ δεδομένο και πως το μόνο αποτέλεσμα της επέκτασης μιας *κυρίαρχης ιδεολογίας* είναι η ελαχιστοποίηση των συγκρούσεων στο πλαίσιο του δεδομένου αυτού παιγνίου. Άρα εξ ορισμού όταν η *κυρίαρχη ιδεολογία* επιβάλλεται, και ενόσω παραμένει εξελικτικά σταθερή, η κοινωνία ωφελείται από τις ιδε-

οληψίες, τις φαντασιώσεις περί «δικαιών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων», τις οποίες διαδίδει αποτελεσματικά.

Αντιθέτως ο Μαρξ θεωρούσε πως το σύνολο ηθικών πεποιθήσεων που εξελίσσεται παράλληλα με τις καπιταλιστικές συμβάσεις: (α) μας αποξενώνει από τις αρετές που διαθέτουμε ως δημιουργικά, κοινωνικά άτομα, και (β) μας εγκλωβίζει σε μια οπτική γωνία από την οποία δεν μπορούμε να δούμε την κοινωνική πραγματικότητα όπως αυτή είναι, με αποτέλεσμα αντί η νέα τεχνολογία (το κεφάλαιο) να είναι δούλη μας γινόμαστε εμείς (προνομιούχοι και εξαθλιωμένοι) σκλάβοι της.

Ποτέ η *εκμεταλλευτική εξουσία* δεν είχε επιφέρει στο παρελθόν όσο σήμερα μια τόσο βίαιη και συστηματική διαίρεση μεταξύ προνομιούχων και μη (δηλαδή, μεταξύ εκείνων στους οποίους ανήκουν τα μέσα παραγωγής και στους υπόλοιπους)². Την ίδια ακριβώς στιγμή, ποτέ στο παρελθόν δεν είχε καταφέρει η *κυρίαρχη ιδεολογία* να πείσει τόσους πολλούς ότι δεν υπάρχουν συστηματικές διακρίσεις· ότι η φτώχεια είναι λίγο-πολύ αποτέλεσμα των ορθολογικών επιλογών των φτωχών (οι οποίοι προτίμησαν να επενδύσουν λιγότερα στο ανθρώπινό τους κεφάλαιο)· ότι οι άνεργοι, με λίγες εξαιρέσεις, είναι άξιοι της τύχης τους, άξιοι να αδράξουν τις ευκαιρίες που τους δίνει η αγορά για πλουτισμό· ότι το ταλέντο και η εργατικότητα είναι όλα όσα χρειάζεται κανείς για να γίνει κοινωνικά ισχυρός.

Βέβαια, αν το δούμε από τη χιουμιανή πλευρά, και δίκιο να έχει ο Μαρξ ως προς τα παραπάνω, πρέπει να απαντήσει *δίχως να επικαλεστεί κάποια ηθικά επιχειρήματα* στο ερώτημα: γιατί είναι κακό να «βοηθά» η *κυρίαρχη ιδεολογία* τους περισσότερους να αποδέχονται (ίσως και να εκτιμούν) τα καπιταλιστικά θεμέλια της κοινωνίας;

Ο Μαρξ κατανοούσε πλήρως ότι η ηθική καταδίκη του καπιταλισμού θα τον έριχνε στην παγίδα μιας τεράστιας αντίφασης, μιας και είχε καταφερθεί εναντίον όλων των ηθικών εννοιών (και συγκεκριμένα της δικαιοσύνης) ως αυταπατών που επιβιώνουν λόγω της «λειτουργίας» τους υπέρ της εξελικτικής βιωσιμότητας των καθιερωμένων μεροληπτικών κοινωνικών συμβάσεων. Γνώριζε λοιπόν καλά πως η κριτική του καπιταλισμού χρειαζόταν να πιαστεί από «κάτι» εκτός του συνόλου των καθιερωμένων πεποιθήσεων περί «πρέποντος», «δικαιου» και «σωστού». Αυτό το «κάτι» ήταν η *αναποτελεσματικότητα* του καπιταλισμού· ότι ως οικονομικό σύστημα έχει ανάγκη τις κρίσεις μέσα από τις οποίες αναβαπτίζεται. Αυτή του η ανάγκη όμως ουσιαστικά αποτελεί ένδειξη της βαθιάς του αναποτελεσματικότητας. Συνεπώς, ο καπιταλισμός δεν είναι προβληματικός επειδή είναι άδικος αλλά είναι άδικος επειδή είναι ανορθολογικός.

Έτσι λοιπόν η κριτική του Μαρξ στον καπιταλισμό βασίζεται στο επιχείρημα ότι πρόκειται για μια *μεταβατική φάση* στην ιστορία του ανθρώπου· μια φάση στην οποία οι κοινωνικές σχέσεις (που διαχωρίζουν μεταξύ των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής και εκείνων που τα δουλεύουν, χωρίς να έχουν ιδιοκτησιακά δικαιώματα πά-

νω τους) δεν έχουν εξελιχθεί αρκετά ώστε να μπορούν να εκμεταλλευτούν αποτελεσματικά την τεχνολογία που το ίδιο το σύστημα αναπτύσσει. *Ο καπιταλισμός κρίνεται, με άλλα λόγια, όχι με βάση την ηθική του υπόσταση, αλλά σε όρους εξελικτικής θεωρίας: δεν είναι εξελικτικά βιώσιμος λόγω των αντιφάσεων που τον διέπουν!*

9. Συμπέρασμα: Εξελικτικές θεωρήσεις και ιστορικός υλισμός

Όπως δεν του έλειπε η «αυθάδεια» να χαρακτηρίσει τον καπιταλισμό πρωτόγονο και αναποτελεσματικό σύστημα, ο Μαρξ δεν θα κωλυόταν να χαρακτηρίσει τη ΝΔΚΘ ανεπαρκώς... εξελικτική, θέτοντας το εξής ερώτημα στους θεωρητικούς της μέντορες:

Πώς μπορείτε να εξηγείτε τις ηθικές πεποιθήσεις με υλιστικούς όρους, αλλά να μην τολμάτε να δίνετε ανάλογες εξηγήσεις σχετικά με το τι θεωρούμε ότι μας συμφέρει ως άτομα; Αν είμαστε ικανοί να έχουμε αυταπάτες για τις ηθικές μας πεποιθήσεις (όπως παραδέχεστε), ασφαλώς και μπορούμε να τρέφουμε αυταπάτες ως προς το συμφέρον μας! Αν οι ηθικές αξίες είναι προϊόντα της κοινωνικής διαδικασίας, το ίδιο ισχύει και με το ατομικό συμφέρον. Τέλος, πώς τολμάτε να μελετάτε τόσο όμορφα την εξέλιξη των συμπεριφορών μας στο πλαίσιο του κοινωνικού παιχνιδιού λαμβάνοντας ως δεδομένο, σταθερό, εκτός εξελικτικής διαδικασίας το ίδιο το κοινωνικό παίγνιο;

Μήπως θα είχε άδικο ο Μαρξ να είναι τόσο αυστηρός με τη ΝΔΚΘ; Μήπως η ΝΔΚΘ μπορεί να γίνει «περισσότερο εξελικτική», υπό την προϋπόθεση ότι θα κατορθώσει να αποδώσει αναλυτικά την ουσία της σύνθετης διαδικασίας με την οποία το ατομικό συμφέρον τροφοδοτεί τις ηθικές πεποιθήσεις και οι ταξικά διαμορφωμένες ηθικές πεποιθήσεις, με τη σειρά τους, επανατροφοδοτούν το ατομικό συμφέρον; Αν μπορούσε να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, ίσως η ΝΔΚΘ να εξηγούσε την παράλληλη εξέλιξη τόσο των συμπεριφορών μας όσο και του κοινωνικού παιχνιδιού στο οποίο είμαστε εγκλωβισμένοι. Δυστυχώς, ένα τέτοιο επίτευγμα δεν μπορεί να προκύψει. Γιατί;

Ο λόγος είναι απλός: Η ερμηνεία που ταυτίζει την ιστορική διαδικασία με κάποιο μηχανισμό ανάδρασης μεταξύ επιθυμιών και ηθικών πεποιθήσεων είναι υπερβολικά κυκλική. Η ιστορική διαδικασία μπορεί μεν να είναι απρόβλεπτη, ακολουθεί όμως μια όχι τυχαία κατεύθυνση η οποία οριοθετείται από τις τεχνολογικές δυνατότητες μιας οικονομίας. Η κυκλική ερμηνεία, που στηρίζεται στην ανάδραση αυτών που θέλουμε και αυτών που νομίζουμε ότι είναι «σωστά» και «δίκαια», να μεν είναι ένα ενδιαφέρον κομμάτι της ιστορικής διαδικασίας αλλά σε καμία περίπτωση δεν είναι η ίδια η ιστορική διαδικασία! Απαραίτητο μέρος μιας πραγματικής ιστορικής ανάλυσης είναι η προνομιακή θέση που πρέπει να έχει η *τεχνολογική εξέλιξη ως πηγή μη τυχαίων μεταλλάξεων* που συνδέονται στενά με την εφευρετικότητα του

ανθρώπου και βοηθούν να αποσταθεροποιούνται οι έως πρότινος καθιερωμένες μεροληπτικές συμβάσεις και ιδεολογίες.

Αυτή είναι η πεμπτουσία του ιστορικού υλισμού στο πλαίσιο του οποίου ο Μαρξ επιχειρηματολογεί σθεναρά υπέρ μιας εξελικτικής (ή ακριβέστερα ιστορικής) θεωρίας της κοινωνίας που περιστρέφεται γύρω από δύο άξονες: (α) την *τεχνολογική εξέλιξη*, η οποία κινεί την ιστορία προς τα «εμπρός», και (β) την *εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων* που αντανακλούν ταυτοχρόνως τις συμβάσεις που μας περιορίζουν αλλά και την ανθρώπινη τάση προς την ελευθερία: μια τάση που εκφράζει τη θετική, δημιουργική δύναμη την οποία κρύβει μέσα του κάθε άνθρωπος.

Κλείνοντας αυτόν τον «πρόλογο» στην κριτική της ΝΔΚΘ, έχει ενδιαφέρον να σκεφτούμε ότι η συντριπτική πλειοψηφία των συντελεστών της ΝΔΚΘ δεν έχουν διαβάσει ποτέ Μαρξ. Διαβάζοντάς τους διακρίνουμε έναν συγκινητικό ενθουσιασμό. Είναι σαν να ανακάλυψαν τη χαρά της συνειδητοποίησης ότι η κοινωνία δεν μπορεί να γίνει κατανοητή παρά μόνο σε όρους εξελικτικούς. Μη έχοντας όμως διαβάσει τον Μαρξ, παρασύρθηκαν από τα όμορφα μαθηματικά και υπολογιστικά τους υποδείγματα με αποτέλεσμα να τους διαφύγει κάτι σημαντικό: Ότι η κοινωνική ιστορία εξελίσσεται μεν αλλά με κανόνες και όρους που ξεπερνούν τόσο τη φυσική όσο και τη βιολογία. Έτσι, χωρίς να το θέλουν, καταλήγουν να αντιγράφουν τις θετικές και βιολογικές επιστήμες για να εξηγήσουν την Ιστορία, συνεισφέροντας σε μια φάρσα εις βάρος της επιστήμης, θετικής, βιολογικής και κοινωνικής.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η ΝΔΚΘ δεν έχει κάτι σημαντικό να προσφέρει. Το αντίθετο μάλιστα! Η ΝΔΚΘ μας βοηθά (όπως ελπίζω να κατέδειξα προηγουμένως) να κατανοήσουμε σε μεγαλύτερο βάθος την ιστορική εξέλιξη και διαδικασία *καταδεικνύοντας τα όρια της εξελικτικής ανάλυσης*. Από τη μια η ΝΔΚΘ συντελεί στη διαπίστωση της ανεπάρκειας της εξελικτικής θεωρίας (την οποία δανείστηκε εξ ολοκλήρου από τη βιολογία) να «συλλάβει» την πολυπλοκότητα της Ιστορικής Διαδικασίας. Και από την άλλη, συνεισφέρει στην κατανόηση των αιτίων αυτής της ανεπάρκειας να εξηγηθεί ικανοποιητικά η δυναμική των ανθρώπινων κοινωνιών. Αυτός ο συνδυασμός, από μόνος του, εμπλουτίζει σημαντικά τις κοινωνικές επιστήμες καθώς τις προειδοποιεί να μη συγχέουν την έννοια της Εξέλιξης με εκείνη της Ιστορίας.

Βιβλιογραφία

- Βαρουφάκης, Γ. (2007), *Θεωρία Παιγνίων: Η θεωρία που φιλοδοξεί να ενοποιήσει τις κοινωνικές επιστήμες*, Gutenberg, Αθήνα.
- Condorcet, J. A. (1979 [1795]), *Sketch for a History for the Progress of the Human Mind*, Hyperion Press, Connecticut.
- Dawkins, R. (1976), *The Selfish Gene*, Oxford University Press, Oxford.
- Fodor, J. (1996) "Review of R. Dawkins' *Climbing Mount Improbable*", *London Review of Books*, τόμ. 18, τ. 8, 18 Απριλίου.
- _____ (1998), "The trouble with psychological Darwinism", *London Review of Books*, 22/1/1998, σ. 11
- Hume, D. (1888 [1740]), *Treatise of Human Nature*, (επιμ. έκδ. L. A. Selby-Bigge), Oxford University Press, Oxford.
- McPherson, C. B. (1973), *Democratic Theory: Essays in retrieval*, Clarendon Press, Toronto.
- Marx, K./F. Engels (1979), *Collected Works*, Lawrence and Wishart, London.
- Sugden, R. (1986), *The Economics of Rights Co-operation and Welfare*, Blackwell, Oxford.
- _____ (1989), "Spontaneous order", *Journal of Economic Perspectives* 3: 85-97.
- Varoufakis, Y. (2008), "Capitalism according to Evolutionary Game Theory: On the impossibility of a sufficiently evolutionary model of historical change", *Science and Society* 72: 63-94

Σημειώσεις

1. Θα μπορούσε κανείς να διαμαρτυρηθεί ότι η αντιστροφή αυτή είναι αθέμιτη, επειδή τα γονίδια προηγούνται του μακριού λαϊμού. Ωστόσο, αν εξετάσουμε το θέμα προσεκτικότερα, θα δούμε ότι αυτό δεν ισχύει. Ο λαϊμός είναι στοιχείο του μηχανισμού λήψης τροφής. Οι μηχανισμοί λήψης τροφής και τα γονίδια έχουν εξελιχθεί ταυτόχρονα από την Πρώτη Ημέρα της Ζωής για να δώσουν τόσο το λαϊμό της καμηλοπάρδαλης όσο και τον τρέχοντα γενετικό κώδικα. Δεν είναι λοιπόν αναπόδεικτο ότι τα γονίδια της καμηλοπάρδαλης προηγήθηκαν του λαϊμού της.

2. Το 2002 π.χ. η UNICEF παρουσίασε στοιχεία σύμφωνα με τα οποία οι 225 πλουσιότεροι άνθρωποι του κόσμου είχαν συνολικό ετήσιο εισόδημα μεγαλύτερο από το συνολικό ετήσιο εισόδημα του 1 δισ. των φτωχότερων συνανθρώπων τους.